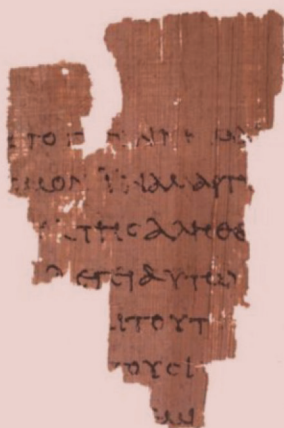
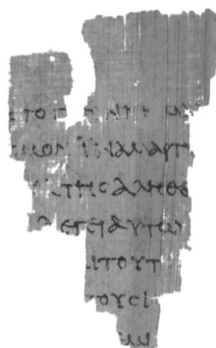

Daniël De Waele

de ontdekking
van het Nieuwe
Testament

Berne Media

de ontdekking
van het Nieuwe
Testament

Een persoonlijk woord vooraf	9
Inleiding	11
De geschriften van de evangelisten – Wat Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes schreven	15
Wat is een evangelie?	15
De synoptische evangeliën	19
Het evangelie volgens Marcus	23
Het evangelie volgens Matteüs	30
Het evangelie volgens Lucas en Handelingen der Apostelen	39
Het evangelie volgens Johannes	48
De brieven van Paulus, de apostel der heidenen	61
Brieven in de oudheid	61
Over Paulus	64
De brieven aan de Tessalonicenzen	71
De brief aan de Galaten	74
De brief aan de Filippenzen	80
De brief aan de Kolossenzen	83
De brief aan Filemon	87
De brief aan de Efeziërs	88
De brieven aan de Korintiërs	91
De brief aan de Romeinen	94
De pastorale brieven	99
De brief aan de Hebreëën	105

De katholieke brieven – De brieven van Jakobus, Petrus, Johannes en Judas	113
De brief van Jakobus	113
De brieven van Petrus	119
De brief van Judas	123
De brieven van Johannes	126
Openbaring van Johannes – Een troostboek voor vervolgd	129
De tekst van het Nieuwe Testament – Over het ontstaan en de ontwikkeling van de manuscripten	139
Oude papyri, oude perkamenten	139
Het ontstaan van varianten	151
De Textus Receptus	162
Tekstkritisch onderzoek	165
Waarom wij dít Nieuwe Testament hebben, en geen ander ... – Over de canonvorming van het Nieuwe Testament	171
Van ‘levende stem’ naar canon	171
Ebionieten en andere joodse christenen	174
Marcion en de eerste canon	178
Gnostiek, de geheime kennis	181
Montanus en zijn openbaringen	185
Hoe de katholieke kerk de canon vormgaf	188
Geloofsregels: wat moet je geloven?	192
Verschillende canons	195
De historische Jezus – De wetenschappelijke zoektocht naar wie Jezus werkelijk was	199
Old Quest: de Oude Zoektocht (of: ‘Leben-Jesu-Forschung’, 1778-1906)	203
No Quest: de interimperiode (1906-1953)	211
New Quest: de Nieuwe Zoektocht (1953-heden)	213
Third Quest: de Derde Zoektocht (1980-heden)	216
Geraadpleegde bronnen	223

Een persoonlijk woord vooraf

Zeventien was ik, toen ik een tweedehands boekenwinkel binnenstapte om – nieuwsgierig geworden – een Nieuw Testament te kopen, de Prisma-uitgave. Ik kende dat ‘Nieuwe Testament’ niet, de lectuur kon dus tegenvallen, maar het kostte slechts twintig frank of een halve euro; de aanschaf was zodoende een aanvaardbaar risico. Een vriend had me uitgelegd dat de Bijbel bestond uit een Oud en een Nieuw Testament. Zelf had ik altijd gedacht dat het om drie boeken ging: twee Testamenten en nog eens een Bijbel erbovenop. Dat krijg je als je zonder geloof wordt opgevoed. Toen ik benieuwd in mijn nieuwverworven aanwinst begon te lezen kwam ik al vlug bij een toespraak die Jezus op een berg gehouden had: de Bergrede. Wat moet ik zeggen? Ik was verbaasd, verbluft, opgetogen, verrukt, toen ik de uitspraken van Jezus voor het eerst las. Zo iets was ik in mijn weliswaar nog jonge bestaan nooit eerder tegengekomen. Ik verslond destijds boeken, maar nu moesten al die andere boeken wachten; ik had iets heel nieuws ontdekt, iets heel anders, en dat had nu voorrang.

Ik schafte me een hele Bijbel aan (Nieuw Testament plus het Oude, wist ik inmiddels) en las die een paar keer helemaal door, gewoon van voor naar achteren. Natuurlijk begreep ik het niet allemaal, maar toch: wat een wereld ging er voor me open! Oeroude geschiedenissen, bizarre verhalen, ook saaie opsommingen en geslachtsregisters, maar dan: poëtische lofliederen, diep smartelijke klachten, wijsheid, toornende profeten. Toch was het vooral die ene persoon die in het Nieuwe Testament centraal staat die een diepe indruk op me maakte, vooral door zijn woorden. De evangelist Johannes schreef over hem: ‘Nog nooit heeft een mens zo gesproken!’ Dat vond ik dus ook. Het heeft me nooit meer losgelaten, die Bijbel, dat Nieuwe Testament. Ik ging theologie studeren, na een master volgde een doctoraat, en eigenlijk ben ik nooit opgehouden te lezen en te zoeken en te ontdekken.

Dit boek is een resultaat van die zoektocht, van een grote nieuwsgierigheid naar hoe dat Nieuwe Testament ontstaan is, wie eraan hebben meegeschreven, en wat die auteurs allemaal hebben willen zeggen.

Daniël De Waele

Inleiding

Het Nieuwe Testament lijkt vrij toegankelijk. Toch is het geschreven in een cultuur die diepgaand verschilt van onze moderne wereld. Een boek als Openbaring doet ons perplex staan, wat in Hebreeën staat, is volslagen vreemd voor ons, maar ook de brieven van Paulus zijn zelfs bij een herhaalde lectuur niet bepaald helder. Ook de beter bekende evangeliën blijken bij een aandachtige lezing toch een eigen vreemdheid te bezitten en de nodige vragen op te roepen. Het boek dat u nu in handen heeft, wil u binnenleiden in de wereld van de geschriften van het Nieuwe Testament.

We vangen meteen aan met een onderzoek naar de boeken van het Nieuwe Testament en houden daarbij de traditionele volgorde aan. Als eerste komen dus de evangeliën aan bod. We proberen te achterhalen wanneer ze ontstaan zijn en door wie ze op schrift werden gesteld – want dat is anders dan men misschien denkt niet helemaal duidelijk. We gaan na met welk doel de evangeliën werden geschreven, wat de bronnen van de evangelisten zijn geweest, waarom er vier evangeliën zijn en niet één. We zoeken ook naar een verklaring voor de verschillen tussen de evangeliën. Waarom beklemtoont Jezus in het Matteüsevangelie het belang van de wet, terwijl hij het in het Johannesevangelie heeft over ‘de wet van de joden’, alsof hij er afstand van neemt? Hoe komt het dat Jezus in het Marcus-evangelie aan het kruis wanhopig uitroept: ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt u me verlaten?’ terwijl we in het Lucasevangelie geen godverlatenheid maar juist nabijheid tot God aantreffen: ‘Vader, in uw handen leg ik mijn geest?’ En ook: waarom is het Evangelie van Johannes zo anders dan de drie andere? Beschikte Johannes over andere bronnen? Deze en andere vragen worden in het hoofdstuk over de ‘Geschriften van de evangelisten’ behandeld.

Er staan ook heel wat brieven in het Nieuwe Testament. We bekijken hoe een brief destijds werd opgesteld, wat diatribe is en wat pseudepigrafen zijn.

Onderzoekers vragen zich af of alle brieven die op Paulus' naam staan wel van hem zijn; we maken kennis met de argumenten pro en contra. Ook gaan we kort in op de farizeese achtergrond van Paulus. We bespreken zijn brieven in chronologische volgorde (we kijken dus even af van de gangbare volgorde), en hier en daar gaan we in een excursie nader in op een thema dat Paulus in zijn brieven aanraakt. Een aparte brief van een onbekende auteur is die aan de Hebreëen. De auteur ervan heeft het onder meer over de onmogelijkheid van een tweede bekering. Hoe werd dat begrepen in de vroege kerk? Een kwestie van geheel andere orde is die van de platonische invloeden die spelen in deze brief. Vervolgens zijn er de katholieke brieven of algemene zendbrieven. Die zijn niet gericht aan een plaatselijke gemeente of een bepaald persoon, zoals het geval is met de brieven van Paulus, maar ze zijn gericht aan de christenheid in het algemeen. We gaan na wie de algemene zendbrieven geschreven hebben – zijn daar ook broers van Jezus bij? Wijst Jakobus met zijn beklemtoning van werken de genadeleer van Paulus af? Haalt Judas zijn inspiratie ook uit pseudepigrafische boeken zoals Henoeh en Hemelvaart van Jesaja? Wat doet de antichrist in de kerk, volgens de brieven van Johannes?

Het Nieuwe Testament sluit af met een raadselachtig boek: Openbaring van Johannes. Het boek pretendeert zicht te hebben op de toekomst. Wordt daarmee de nabije toekomst van de eerste lezers bedoeld? Slaait het op onze toekomst? Heeft dit boek eigenlijk wel de bedoeling de geheimen van de toekomst te ontsluiten, of wil het de lezers iets anders meedelen? We gaan na welke de kenmerken zijn van de apocalyptiek, welke apocalyptische boeken er nog zijn en waarin de Openbaring van Johannes zich van die boeken onderscheidt.

Na dit overzicht van de nieuwtestamentische boeken volgen drie hoofdstukken waarin we op enkele bijzonderheden willen ingaan. In een eerste hoofdstuk daarvan besteden we aandacht aan de betrouwbaarheid van de tekst van het Nieuwe Testament. Er is veel onderzoek gedaan naar toevoegingen, weglatingen, wijzigingen die in de loop van de tijd werden aangebracht in de tekst. We bekijken de resultaten van dat onderzoek. Inderdaad werden bij het overschrijven van manuscripten kopieerfouten gemaakt, zijn ook correcties doorgevoerd, en werden zelfs – en dat is pijnlijker – hier en daar wijzigingen in de tekst aangebracht vanuit theologische motieven. Gelukkig weten we welke passages werden gecorrumpereerd. Meestal werden ze later in hun oorspronkelijke vorm hersteld. Maar soms kunnen we niet goed achterhalen wat de oorspronkelijke tekst is geweest.

In een volgend hoofdstuk onderzoeken we waarom het Nieuwe Testament de ons bekende evangeliën en brieven bevat, en niet bijvoorbeeld het Evangelie

van Tomas of een van de joodse evangeliën zoals dat van de ebionieten, of de Openbaring van Petrus. Wie heeft bepaald wat er in het Nieuwe Testament terechtgekomen is? Daarover doen soms nogal wilde verhalen de ronde. Zo nu en dan verschijnt weer een boek waarin duistere geheimen, door de kerk eeuwenlang verborgen gehouden, nu eindelijk aan het licht worden gebracht. In het boek dat u nu in handen heeft, gaat het er nuchterder aan toe: hier worden geen duistere complotten ontraadseld. Dat neemt niet weg dat de ontstaansgeschiedenis van ons Nieuwe Testament een boeiend verhaal blijft. We onderzoeken hoe de canon tot ontwikkeling is gekomen en welke elementen daarbij een rol hebben gespeeld.

Een laatste hoofdstuk handelt over de hoofdpersoon van het Nieuwe Testament, de man over wie het allemaal gaat: Jezus van Nazaret, door gelovigen geduid als de Christus. Reeds een kleine twee eeuwen zoeken wetenschappers ijverig naar wie die Jezus eigenlijk was, wat zijn motieven waren, wat hij met zijn optreden wilde bereiken. Gelovigen zullen zeggen dat je dat toch gewoon in de evangeliën kunt lezen, maar onderzoekers menen dat die evangeliën in historisch opzicht niet erg betrouwbaar zijn. Zij passen de historisch-kritische methode toe op de vier evangeliën om zo te achterhalen wie die man uit Nazaret werkelijk was en wat er aan hem werd toegeschreven. In dit hoofdstuk gaan we na in welke mate die onderzoekers daarbij succes hebben gehad en of hun onderzoek verhelderend heeft gewerkt voor een beter begrip van wie Jezus was.

Dit boek is niet bedoeld voor theologen, die weten wat hier beschreven staat al. Het is bedoeld voor de geïnteresseerde leek, en ook de beginnende student theologie zal er zijn of haar voordeel mee doen. Maar het is ook weer geen boek dat de dingen simpel houdt. Moeilijke dingen worden niet uit de weg gegaan, wel wordt gepoogd ze op een heldere manier uiteen te zetten. Dit boek is gegroeid uit cursusmateriaal dat ik aanbood aan studenten Godsdienstwetenschappen. Hun vragen en feedback hebben me geholpen de tekst af te stemmen op de vragen die leven bij de doorsnee mens die belangstelling heeft voor de Bijbel. Hun opmerkingen hebben me er ook toe aangezet begrippen die ik algemeen bekend veronderstelde toch uit te leggen. In een index achteraan staat een lijst van moeilijke en belangrijke begrippen met verwijzing naar de pagina's waar ze worden uitgelegd. Er is dus voor dit boek geen – of nauwelijks – voorkennis vereist. Ik hoop met dit boek een antwoord te bieden op de vele vragen die leven bij nieuwsgierige gelovigen en ongelovigen.

Tenzij anders aangegeven wordt de Nieuwe Bijbelvertaling gebruikt.

De geschriften van de evangelisten

Wat Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes schreven over Jezus

Wat is een evangelie?

‘De Geest des Heren is op mij, want Hij heeft mij gezalfd. Om aan armen de *goede boodschap* te brengen.’¹ Die woorden las Jezus voor uit de Jesajarol in zijn thuisstad Nazaret. Hij betrok ze op zichzelf: hij was degene die de ‘goede boodschap’ bracht van vrijlating voor gevangenen, zicht voor blinden, vrijheid voor onderdrukten. Zijn dorpsgenoten vonden dat maar grootspraak van die ‘zoon van Jozef’, zoals ze hem kenden.

‘Goede boodschap’ is de vertaling van het Griekse *euaggelion*; vandaar ons Nederlandse woord ‘evangelie’. Een ‘goede boodschap brengen’ komt van het Griekse werkwoord *euaggelizoo*. De Septuaginta gebruikt die woorden om het Hebreeuwse naamwoord *besorah* en het werkwoord *basar* te vertalen. Toch was het woord *euaggelion* ook bekend in de Grieks-Romeinse wereld. Een geboorte in de keizerlijke familie, een troonsbestijging, de intocht van de keizer in een stad of een overwinning op vijanden, het waren allemaal ‘goede boodschappen’. Marcus, die als eerste een boek schreef over Jezus, leidde dat in met de woorden: ‘Het

begin van het evangelie van Jezus Christus, zoon van God.’² Het is maar halfweg de 2e eeuw dat men aan de vier geschriften over Jezus de term ‘evangeliën’ gaf, waarschijnlijk toen ze samengebonden werden. Daarbij werd dan de – veronderstelde – naam van de auteur toegevoegd. Strikt genomen moet men spreken van één evangelie, naar of volgens Marcus, Matteüs, Lucas en Johannes; in de praktijk heeft men het toch vaak over de vier evangeliën.

De evangelist Marcus creëerde met zijn evangelie als eerste een geheel nieuw genre, dat noch in het jodendom, noch in de hellenistische wereld voorkwam. Wel kende het jodendom de profetische boeken waarin soms biografische bijzonderheden van een profeet waren opgenomen. Zo wist men van Jeremia waar hij geboren was, kon men lezen hoe hij had gereageerd op zijn roeping, enzovoort. In de 1e eeuw van onze jaartelling was een nieuw werk verschenen – ‘Het leven van de profeten’ – waarin de afkomst van de profeten werd vermeld, waar en op welke wijze ze gestorven waren (door martelaarschap bijvoorbeeld) en waar zij begraven lagen. Toch was dat een ander literair genre dan de evangeliën. Er bestonden ook hellenistische ‘levensbeschrijvingen’, zoals Plutarchus’ ‘Leven’ over beroemde mannen of Suetonius’ ‘Leven van de keizers’. Daarin gaven biografen aandacht aan de daden en het karakter van de protagonist. De evangeliën echter vertellen ons haast niets over de psychologie van Jezus; zij zijn geen biografieën. Eigenlijk komen slechts de laatste jaren van Jezus’ leven aan bod. Enkele evangeliën vermelden wel iets over zijn geboorte, Lucas zegt iets over de twaalfjarige Jezus, maar voor de rest weten wij niets over zijn leven als jongeman, wat hij deed, wat hij dacht.

Het doel van de evangelisten is niet een portret te schilderen van Jezus, maar hem te verkondigen als opgestane Heer en Redder. Wat de evangelist Johannes schrijft, geldt voor alle evangeliën: ‘[...] maar deze [tekenen] zijn opgeschreven opdat u gelooft dat Jezus de Messias is, de Zoon van God, en opdat u door te geloven leeft door zijn naam.’³ Het doel van de evangelisten was de lezers tot geloof te brengen of dat te versterken, maar ook om antwoorden te geven op vragen en problemen die leefden binnen de kring waarvoor zij schreven. Het is belangrijk op te merken dat de evangeliën geen exact historisch verslag geven van de gebeurtenissen rondom Jezus. Dat betekent niet dat de evangelisten de woorden en daden van Jezus dan maar verzonnen zouden hebben. Zij hebben ze echter wel geïnterpreteerd en geactualiseerd vanuit vragen en noden waar zij, een generatie na Jezus, mee te maken kregen.

¹ Luc. 4:18 (NBV vertaalt met ‘goede nieuws’), uit Jes. 61:1.

² Marc. 1:1.

³ Joh. 20:31.

Hoe zijn de evangeliën ontstaan?

De evangeliën staan dan wel vooraan in het Nieuwe Testament, toch zijn zij niet de oudste geschriften. Dat zijn de brieven van Paulus. Paulus schreef die tussen de jaren 50 en 60, de evangeliën dateren van 70 tot na 90. De noodzaak het leven en onderwijs van Jezus op een ietwat systematische manier op schrift te stellen, ontstond immers pas toen de ooggetuigen ouder werden en men hun getuigenissen wilde bewaren.

Aan de basis van de evangeliën ligt natuurlijk het optreden van Jezus zelf. Wat hij deed en zei, werd gezien en gehoord door een schare volgelingen, en dat waren er meer dan de bekende twaalf leerlingen of discipelen. Wat die volgelingen zich daarvan herinnerden vormt het primaire materiaal. Vaak waren die herinneringen en hun doorvertellingen verschillend of onvolledig. Zo was de joodse christen Apollos onderlegd in de Schriften en verkondigde hij geestdriftig de leer over Jezus, maar hij was alleen bekend met de doop van Johannes. Weer andere groepen christenen hadden niet gehoord over de heilige Geest en kenden eveneens alleen de doop van Johannes.⁴ Er werden ook verschillende accenten gelegd. Zo kunnen we ons voorstellen dat sommige groepen Jezus vooral zagen als de komende Rechter; zij herinnerden zich met name Jezus' oordelende uitspraken.⁵ In andere middens werd Jezus voornamelijk als de redder in nood herinnerd. Allerlei wonderlijke tussenkomsten van Jezus werden doorverteld: natuurwonderen, genezingen en exorcismen. In joods-christelijke kringen legde men er de nadruk op dat Jezus de joodse wet had bevestigd, zoals we kunnen lezen in het Evangelie van Matteüs. In de 4e eeuw getuigde Ambrosiaster dat de eerste christenen in Rome het evangelie hadden vernomen zonder dat het geheimenis van het kruis daar deel van uitmaakte.⁶ Paulus – die Jezus nooit ontmoet had – legde zijn lezers daarentegen uit dat juist Jezus' dood en opstanding van 'cruciaal' belang waren omdat die een verlossende betekenis hadden. In weer andere kringen zag men Jezus als Wijsheidsleraar, wat we vooral in het Johannesevangelie tegenkomen. Al vroeg moeten er allerlei korte schriftelijke verzamelingen zijn ontstaan, waarin die herinneringen werden opgetekend. We kunnen denken aan een bundel gelijkenissen, het lijdensverhaal, een verzameling wonderverhalen.

4 Hand. 18:24-25; 19:1-3.

5 Dit en volgende: G.P. Luttkhuizen, *De veelvormigheid van het vroegste christendom*, Budel 2005, 17.

6 Ambrosiaster, Commentaar op Romeinen. I: A.F.J. Klijn, *De Wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament*, Nijkerk 1987, 71.

In het Marcusevangelie treffen we bijvoorbeeld nog een aantal twistgesprekken tussen Jezus en de farizeeën en Schriftgeleerden gegroepeerd aan, naast ook een verzameling gelijkenissen.⁷

Ook losse uitspraken van Jezus werden verzameld. Daarvan getuigt de oudste laag van het apocriefe Tomasevangelie, waarin die uitspraken telkens worden ingeleid met 'En Jezus zei'. In een latere fase ontstond dan de behoefte al dat materiaal in een doorlopend verhaal samen te brengen. Lucas wijst erop dat velen dat geprobeerd hadden.⁸ De vier evangeliën zijn daarvan het bewaard gebleven resultaat. Een evangelie is niet het werk van één schrijver; een evangelie is een gemeenschapstekst: binnen een bepaalde christelijke gemeenschap werd gedurende enkele generaties een eerste versie van een evangelie herhaaldelijk bewerkt en uitgebreid. We komen daar meer gedetailleerd op terug bij de bespreking van de afzonderlijke evangeliën.

Al werd er dan steeds meer opgeschreven, de mondelinge overlevering bleef doorgaan, zeker tot de 2e eeuw. De kerkvader Eusebius haalt een nu verloren gegaan werk van Papias aan, waarin die vertelt dat hij de leer ontving van de vrienden van de apostelen:

- 6 Zonder aarzelen zal ik hier mijn uitleggingen weergeven; want u kunt er profijt van hebben; wat ik van de oudsten heb geleerd en nauwkeurig in mijn geheugen heb bewaard, zal ik doorgeven [...]. Als ik iemand ontmoette die ooit volging van de oudsten was geweest, vroeg ik steeds naar de uitspraken van die oudsten. Wat Andreas, Petrus of Filippus hadden gezegd, of Tomas, Jakobus, Johannes, Matteüs, of een andere discipel van de Heere. Of ook wat de woorden geweest waren van Aristion, of van Johannes, de ouderling, ook van de discipelen van de Heere; want het was mijn mening, dat ik veel meer profijt zou hebben van wat de levende en blijvende stem zegt dan van wat in de boeken staat.⁹

7 Marc. 2:1; 3:6; 4:1-34.

8 Luc. 1:1.

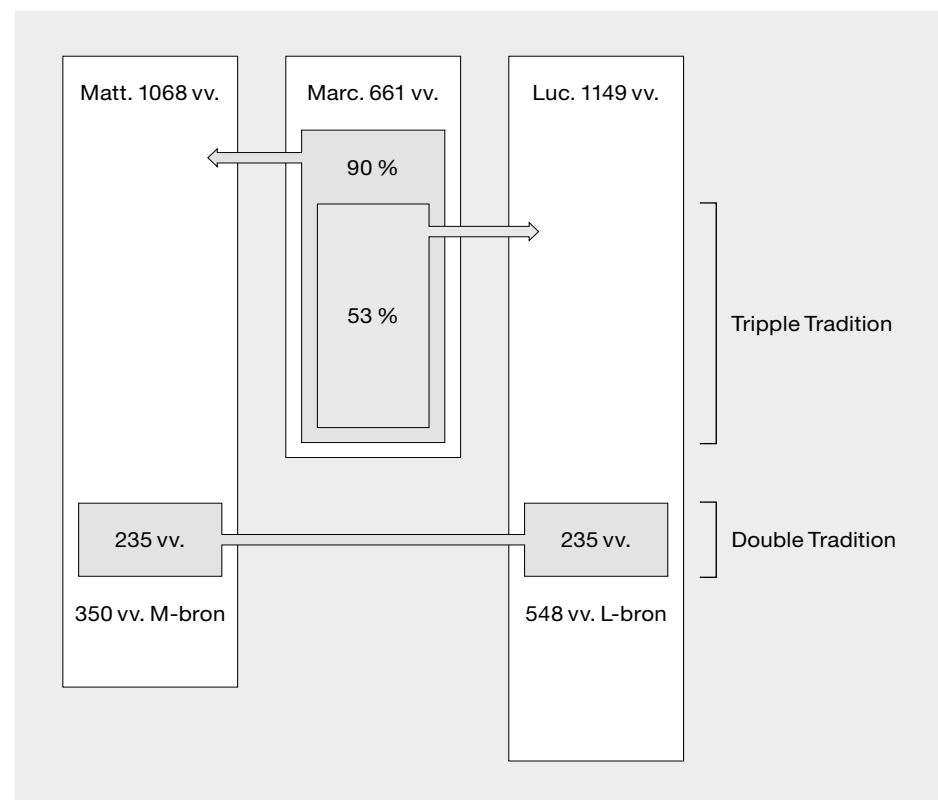
9 Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 3:39:3-4. Vertaling telkens van Chr. Fahner, *Eusebius' Kerkgeschiedenis*, Zoetermeer 2000.

De synoptische evangeliën

De drie eerste evangeliën worden de ‘synoptische evangeliën’ genoemd. Dat omdat ze zo sterk op elkaar lijken dat ze in drie kolommen naast elkaar kunnen worden afgedrukt, zodat er een overzicht (Grieks: *synopsis*, ‘samen zien’) ontstaat van de gemeenschappelijke en afwijkende stukken. Het Evangelie van Johannes is wat vorm en inhoud betreft anders dan de synoptische evangeliën. Matteüs, Marcus en Lucas hebben materiaal dat gelijk is (*triple tradition*), maar Matteüs en Lucas hebben ook materiaal gemeen dat niet voorkomt bij Marcus (*double tradition*). Daarnaast hebben ze alle drie eigen materiaal, dat niet voorkomt bij de anderen. Men probeert die onderlinge afhankelijkheid te verklaren: hoe komt het dat die drie evangeliën zo sterk op elkaar lijken?

De kerkvader Augustinus (354-430) was de eerste die een ‘bronnentheorie’ opstelde in zijn *De consensu euangelistarum* (‘Over de overeenstemming tussen de evangelisten’). Augustinus meende dat Matteüs het oudste evangelie was, dat Marcus daarvan afhankelijk was – die had een kortere versie gemaakt – en dat Lucas zich gebaseerd had op Matteüs en Marcus.¹⁰ In het moderne onderzoek hebben geleerden heel wat hypothesen aangedragen. Twee belangrijke daarvan worden tegenwoordig nog behouden. Een eerste wordt verdedigd door aanhangers van J.J. Griesbach (1745-1812) – van hem komt trouwens de term ‘synoptisch’. Griesbach betoogt dat Marcus een uittreksel is van Matteüs en Lucas. Immers, de inhoud van Marcus wordt teruggevonden bij die twee evangeliën. Lucas zou zijn materiaal gevonden hebben bij Matteüs. Een probleem met die visie is dat Marcus dan wel erg relevant materiaal heeft laten liggen. Hij heeft het niet over de Bergrede, het Onzevader, en ook enkele mooie gelijkenissen vond hij blijkbaar niet de moeite om op te nemen. Dat lijkt niet erg waarschijnlijk.

¹⁰ Augustinus, *Con. Euang.* 1:4.

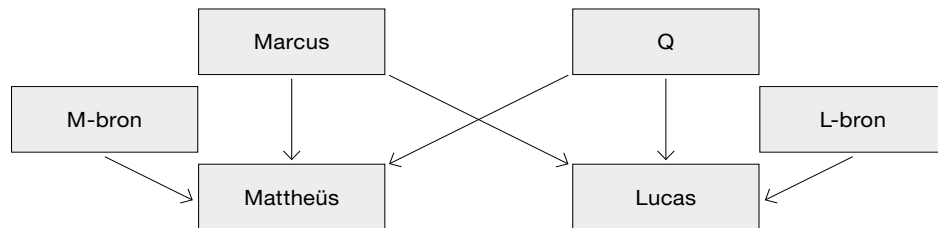
Overzicht van de relatie tussen de synoptische evangeliën

Een veel grotere groep onderzoekers volgt de theorie van H.J. Holtzmann (1832-1910). Hij ziet het Marcusevangelie als het oudste, en zowel Matteüs als Lucas hebben van Marcus gebruikgemaakt. Daarvoor pleit dat Matteüs en Lucas nooit samen ingaan tegen de volgorde van Marcus. (Daaruit blijkt dat Marcus voor beiden de bron is geweest. Als Matteüs en Lucas samen zouden ingaan tegen Marcus' volgorde zou men kunnen betwijfelen of Marcus wel hun bron was.) De opbouw van de evangeliën is telkens dezelfde. Na een geboorteverhaal (dat ontbreekt in Marcus) volgt het optreden van Johannes de Doper, de verzoeking van Jezus in de woestijn, Jezus' optreden in Galilea, zijn optrekken naar Jeruzalem en zijn dood en opstanding aldaar.

Matteüs heeft meer van Marcus overgenomen dan Lucas. Sommige passages die Matteüs en Lucas uit Marcus hebben gehaald, verwoordden zij samen anders

dan Marcus doet. Sommige onderzoekers menen dat zij een oudere versie van Marcus hebben gebruikt, een zogenaamde ‘proto-Marcus’. Een voorbeeld: als Jezus bij zijn ondervraging door leden van het Sanhedrin geslagen wordt, vragen ze hem: ‘Profeteer dan maar eens voor ons, Messias, wie is het die je geslagen heeft?’ Zo luidt het bij Matteüs en Lucas. Maar in Marcus lezen we enkel: ‘Profeteer nu maar!’ Mogelijk heeft de proto-Marcus de vraag ‘wie is het die je geslagen heeft?’ wel bevat.¹¹ Duidelijk is dat in die tijd het Marcusevangelie nog geen gecanoniseerde tekst was. Hij kon door Matteüs en Lucas onbekommerd bewerkt worden.

Omdat zowel Matteüs als Lucas ook heel eigen materiaal hebben, moet er ook een M-bron (of M-bronnen, waaruit alleen Matteüs heeft geput) geweest zijn, evenals een L-bron (of L-bronnen, voor Lucas). Zo verklaart men dat Matteüs en Lucas een verschillend geboorteverhaal hebben. Of die bronnen schriftelijk of mondeling waren, weten wij niet. Omdat de wet in de M-bron zo belangrijk is, moet die verzameld zijn binnen een conservatieve joods-christelijke groep. Bij de bespreking van de afzonderlijke evangeliën gaan we daar nader op in.

De synoptische evangeliën en hun bronnen

Matteüs en Lucas hebben materiaal gemeen dat niet in Marcus staat (de *double tradition*). Zij moeten dus beiden nog een andere bron gebruikt hebben, die nu verloren is gegaan. Men noemt die bron de *Logienquelle* (spreukenbron); ze wordt aangeduid met ‘Q’ (van het Duitse *Quelle*). Het gaat om een geschrift dat een verzameling uitspraken van Jezus moet hebben bevat: gelijkenissen, wijze spreken en andere woorden van Jezus, maar nauwelijks verhalen. Dergelijke sprekenverzamelingen hebben zeker bestaan, het apocriefe Tomasevangelie is

11 Matt. 26:68; Luc. 22:64; Marc. 14:65.

er een voorbeeld van. Het bestaat uit een verzameling van aan Jezus toegeschreven uitspraken die trouwens (in de oudste laag van dat evangelie) voor een deel overeenkomen met wat we in de *double tradition* aantreffen. Zo lezen we in het Tomasevangelie: ‘Kom tot mij want mijn juk is licht en mijn heerschappij is mild en jullie zullen rust vinden voor jezelf.’ In het Matteüsevangelie luidt dit: ‘Neem mijn juk op je en leer van mij, want ik ben zachtmoedig en nederig van hart. Dan zullen jullie werkelijk rust vinden, want mijn juk is zacht en mijn last is licht.’¹²

Natuurlijk is het mogelijk dat materiaal dat wij toewijzen aan de M-bron en L-bron, eveneens uit Q komt, Matteüs en Lucas hebben tenslotte soms ook verschillende dingen uit Marcus genomen. Meestal nemen onderzoekers aan dat de volgorde van de spreken zoals we die in het Lucasevangelie aantreffen, overeenkomt met die van Q, omdat Matteüs de neiging heeft teksten te groeperen, zoals in de Bergrede (drie opeenvolgende hoofdstukken) en in de uitzending van de leerlingen (hoofdstuk 10). Anderzijds zijn er toch grote gedeelten uit Q die Matteüs en Lucas wel in dezelfde volgorde plaatsen. Daaruit concludeert men dat Q een Griekse schriftelijke bron is; een louter mondelinge overlevering biedt immers geen verklaring voor die gelijke volgorde. Daar komt bij dat sommige stukken bij Matteüs en Lucas ook woordelijk exact hetzelfde zijn. In een gedeelte van de toespraak van Johannes de Doper wijkt slechts één woord van de 66 af. Er zijn zo meer voorbeelden te geven.¹³ Maar het komt ook voor dat eenzelfde verhaal, bijvoorbeeld de gelijkenis van de talenten, heel anders verwoord wordt in Matteüs en Lucas. Men kan dat toeschrijven aan de evangelisten zelf, maar het is ook mogelijk dat de gelijkenis al in verschillende schriftelijk vastgelegde vormen bestond. Dat is niet zo vreemd. Vóór de schriftelijke fixatie moet er een vloeiende mondelinge overlevering zijn geweest. We zien dat ook in de rabbijnse literatuur, waar bepaalde teksteenheden in verschillende geschriften in andere vormen voorkomen, het resultaat van een vrije mondelinge overlevering.

Een ander punt is dat Matteüs en Lucas vaak in woordgebruik verschillen in de stukken die zij aan Q ontleen. Dat betekent dat er verschillende Griekse versies van Q gecirculeerd moeten hebben. Men heeft echter aangetoond dat dat verschillend woordgebruik het resultaat is van een verschillende vertaling van

12 Tomas ev. 90, Vert. J. Slavenburg, W. Glaudemans, *De Nag Hammadi Geschriften: Een integrale vertaling van alle teksten uit de Nag Hammadi Codices en de Berlijnse Codex*, Deventer 2007. Vgl. Matt. 11:29-30.

13 Verzoeking door Satan: Marc. 1:12-13, vgl. Matt. 4:1-11; Luc. 4:1-13. Q verspreid in Lucas: Matt. 5-7; Luc. 6,11,12,13,16. Voorbeelden overeenkomsten: Matt. 3:7-10; Luc. 3:7-9. Zie bv. ook Matt. 11:25-27 en Luc. 10:21.

eenzelfde Aramees origineel. Op basis van de overeenkomsten tussen Matteüs en Lucas heeft men gepoogd Q te reconstrueren. Wat we daarvan kunnen zeggen is dit: Q ving aan met het verhaal van de doop en de verzoeking van Jezus. Daarna volgden zijn vele woorden, verbonden door korte stukjes verhalende tekst. Die woorden waren profetische oordelen, zaligsprekingen, het Onze Vader, twistgesprekken met tegenstanders, raadgevingen en gelijkenissen, onderwijs over het Koninkrijk Gods. Opmerkelijk is dat het lijden en sterven van Jezus, en de betekenis daarvan, niet genoemd worden in Q. Dat is ook in het Evangelie van Tomas niet het geval. Het feit dat in Q de woorden van Jezus centraal staan, kan betekenen dat men geloofde gered te worden door die woorden te volgen en niet door Jezus' kruisdood.¹⁴ (Ook in de christelijke beeldtaal van de eerste eeuwen ontbrak het kruis.)

Het evangelie volgens Marcus

In de eerste eeuwen van de christenheid was het evangelie van Marcus niet bijzonder populair. Victor van Antiochië beklagde zich er in de 5e eeuw over dat er nauwelijks commentaren op dit evangelie waren. Dat had alles te maken met de toenmalige overtuiging dat het Marcusevangelie een uittreksel was van het Evangelie van Matteüs. En waarom zou men een uittreksel lezen als ook de volledige tekst beschikbaar was? Pas in de 19e eeuw begonnen onderzoekers te zien dat Marcus de bron is geweest voor Matteüs en kreeg het evangelie de aandacht die het verdient.

Wie is de auteur van dit oudste evangelie?

De vroege manuscripten vermeldden geen auteur, bij geen van de evangeliën. Toen Justinus halfweg de 2e eeuw verwees naar het Evangelie van Marcus noemde hij dat 'de herinneringen van Petrus'.¹⁵ De traditie ziet Marcus namelijk als de metgezel en tolk van Petrus, die zijn prediking op schrift heeft gesteld. In de 4e eeuw haalde de kerkhistoricus Eusebius van Caesarea een citaat aan van Papias,

14 C.J. den Heyer, *Opnieuw: Wie is Jezus? Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus*, Zoetermeer 1996, 63.

15 Justinus Martyr, *Dialogo met Trypho* 106:3. Het gaat om een passage die enkel in Marcus voorkomt: Marc. 3:16-17.

die bisschop van Hiërapolis was rond 130 en zelf verwijst naar Johannes de ouderling, een nog oudere bron dus:

- 6 Johannes, de ouderling, zei ook dit nog: Markus was de tolk van Petrus, wat die zich herinnerde van wat de Heere gesproken of gedaan had, schreef Markus heel precies op, zij het niet in volgorde. Want Markus had onze Heer nooit gehoord; hij was Hem ook niet nagevolgd; maar, zoals ik al zei, Markus vergezelde later Petrus; die gaf onderwijs naargelang het nodig was, maar maakte geen samenhangend overzicht van de dingen die door en over de Heere verteld werden; Markus heeft dus in geen enkel opzicht verkeerd gedaan, toen hij de dingen opschreef zoals hij zich herinnerde; want hij gaf zorgvuldige aandacht aan één zaak, nl. om niets van wat hij hoorde over te slaan, of iets dat onjuist was in zijn verslag op te nemen.¹⁶

In verschillende oud-Latijnse handschriften uit 160-180 lezen we in een toegevoegde inleiding bij het evangelie over Marcus: 'Hij was de vertolker van Petrus. Na de dood van Petrus schreef hij dit evangelie in de streek van Italië.' Ook Irenaeus schreef rond 175: 'En na de dood [van Petrus en Paulus] gaf Marcus, de discipel en vertaler van Petrus, ons in geschrifte de dingen die Petrus predikte door.'¹⁷ Die vroege getuigen spreken tegen dat dit evangelie een uittreksel was van dat van Matteüs. Wie is die Marcus? Marcus wordt genoemd in het slot van de eerste Petrusbrief, waar hij de 'zoon' van Petrus wordt genoemd. Deze Marcus zal dezelfde zijn als Johannes Marcus, een joods christen, zoon van een zekere Maria, in wier huis Petrus na een spectaculaire ontsnapping uit de gevangenis zijn toevlucht nam – in Jeruzalem was dat. Samen met zijn oom Barnabas vergezelde hij Paulus op diens eerste zendingsreis tot Cyprus.¹⁸

Of het inderdaad deze Marcus is geweest die de prediking van Petrus op schrift heeft gesteld, zoals de traditie beweert, valt niet te achterhalen, maar valt misschien te betwijfelen. Vreemd is immers dat de jood Marcus zo onkundig is over de Palestijnse geografie. Om van Tyrus naar het Meer van Galilea te gaan hoef je niet door de Decapolis te trekken, zoals Marcus beweert. Met de boot vertrekken naar Betsaïda (noordoostelijk van het Meer van Galilea) en aankomen in Gennesaret (noordwestelijk) is ook vreemd. De varkens in Gerasa die zich in het

16 Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 3:39:15. Zie ook 6:14:6.

17 W.L. Lane, *The Gospel according to Mark* (NICNT), Grand Rapids Cambridge 1974, 9. Irenaeus, *Tegen Ketterijen*, 3:1:2.

18 1 Petr. 5:13; Hand. 12:12,25; 13:5,13. Ook: Fil. 24; Kol. 4:10.

Meer van Galilea storten, moeten daarvoor een afstand van liefst 48 km afleggen; Gerasa ligt immers niet aan de kust, zoals Marcus denkt.¹⁹ Hier lijkt toch niet een Palestijnse jood aan het woord te zijn. Het is daarom niet uit te sluiten dat de Marcus waar Papias het over heeft een ander is dan Johannes Marcus uit het Nieuwe Testament. Waarschijnlijk is de werkelijke auteur onbekend, maar heeft de vroege kerk het evangelie toegeschreven aan Johannes Marcus, de metgezel van Petrus, om het werk apostolisch te legitimeren.

Daarbij is het zeer goed mogelijk dat in dit evangelie het *standaardtype prediking* van toen – door Papias veraanschouwd in de figuur van de prediker Petrus – op schrift werd gesteld²⁰. In het boek Handelingen wordt een toespraak van Petrus weergegeven die waarschijnlijk het typische stramien van predikingen destijds laat zien:

- 6 U weet wat er in heel het Joodse land is gebeurd, hoe het begon in Galilea, hoe God, na de doop waartoe Johannes opriep, Jezus uit Nazaret met de heilige Geest heeft gezalfd en met kracht heeft bekleed. Hij trok als weldoener door het land en genas iedereen die in de macht van de duivel was, want God stond hem bij. Wij zijn de getuigen van alles wat hij gedaan heeft, in het land van de Joden en ook in Jeruzalem. Zeker, ze hebben hem gedood door hem aan een kruishout te hangen, maar God heeft hem op de derde dag weer tot leven gewekt en hem aan de mensen laten verschijnen.²¹

De doop door Johannes, Galilea, wonderen, dood en opstanding: dit stramien in de prediking is ook de leidraad in het evangelie. Iemand heeft dus wat door de vroege kerk mondeling verteld en gepredikt werd op schrift gesteld. Vermoedelijk bestonden er al kleinere schriftelijke eenheden (het lijdensverhaal, verzamelingen van twistgesprekken met farizeeën, wonderverhalen), die de evangelist in een geheel heeft samengebracht. Dat gebeurde in eenvoudig, ietwat slordig Grieks. We kunnen twee stadia aannemen in de ontwikkeling van dit evangelie. Een eerste is het Marcusevangelie dat door Matteüs en Lucas werd gebruikt (zij wijken soms samen af van de ons bekende tekst van Marcus), het tweede is het Marcus-evangelie zoals we het nu kennen uit de manuscripten.

19 Marc. 7:31; 6:45,53; 5:1,13. Een tekstvariant heeft verbeterd in Gadara, wat nog 10 km van het meer is, maar het gaat dan wel om het 'gebied' van Gadara, dat zou dus kunnen.

20 Zo R.E. Brown, *An Introduction to the New Testament*, New York London 1997, 160.

21 Hand. 10:37-40. Kernachtiger is de prediking van de dood en opstanding van Jezus: Hand. 2:22-34; 3:12-16; 4:10-12; 5:30-32.